

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Worlds full of signs: ancient Greek divination in context

Beerden, K.

Citation

Beerden, K. (2013, February 14). *Worlds full of signs: ancient Greek divination in context*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/20526>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/20526>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/20526> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Beerden, Kim

Title: Worlds full of signs. Ancient Greek divination in context

Issue Date: 2013-02-14

Samenvatting

Worlds full of signs
ancient Greek divination in context
door Kim Beerden

Dit proefschrift analyseert Griekse divinatie van de archaische tot en met de hellenistische tijd in haar maatschappelijke en religieuze context. Om dit doel te bereiken wordt een heuristische vergelijking gemaakt met divinatie in Neo-Assyrisch Mesopotamië en in Romeins Italië ten tijde van de Republiek.

In de Griekse en Romeinse wereld werd divinatie op grote schaal beoefend, zoals het grote aantal bronnen illustreert: 'If the ancient Mediterranean world was full of gods, it was full of their messages as well.'¹ Dit gold ook voor het Oude Nabije Oosten. De bovennatuur werd gedacht tekens te geven en door interpretatie van die tekens hoopten mensen kennis op te doen over verleden, heden en toekomst. Met deze kennis kon onzekerheid verminderd worden. Divinatie diende zo als een onzekerheidsbestrijder waardoor besluiten gemakkelijker genomen konden worden.

¹ D.E. Aune *et al.*, 'Divination and prophecy' in: S.I. Johnston (ed.), *Religions of the ancient world: a guide* (Cambridge, MA 2004) 370-391, aldaar 371. '[...] it was full of their *signs* as well' zou gepaster zijn.

De literatuur die verschenen is op het gebied van divinatie is zeer uitgebreid, zowel in de *Altertumswissenschaft* als in de Assyriologie. Toch is er een weg die nog niet bewandeld is: die van de systematische vergelijking. Indien men wil weten wat specifiek is voor divinatie binnen een bepaalde cultuur, zal er een vergelijking plaats moeten vinden. Dit is de reden waarom in deze studie gekozen is voor een vergelijkende benadering. Het doel is door middel van systematisch onderzoek te ontdekken wat er specifiek was aan Griekse divinatie en het functioneren daarvan. Niet de filosofen of andere denkers staan centraal, maar divinatie wordt besproken als onderdeel van het dagelijks leven.

Divinatie wordt in deze studie beschouwd als een menselijk fenomeen: etic gezien zijn de divinatoire tekens simpelweg gebeurtenissen waar de mens bovennatuurlijke herkomst en intentie om te communiceren op projecteerde. Dit impliceert dat divinatie een reflectie van cultureel gedefinieerde waarden was: immers, de tekens en het verdere proces van divinatie worden door de mens gecreëerd. Onderzoek naar de overeenkomsten en verschillen tussen divinatoire praktijken in Griekenland, Mesopotamië en Rome vergroot hierom niet alleen ons begrip van divinatie maar ook onze kennis van de samenlevingen waarin divinatie plaatsvond.

De overeenkomsten die uit de vergelijking blijken, tonen de meer algemene trekken van het fenomeen divinatie, terwijl de verschillen laten zien wat de variaties en specifieke karakteristieken zijn. Het gebruik van de vergelijkende methode dient nadrukkelijk niet om

aan te tonen dat (divinatie in) één van de besproken samenlevingen ‘uniek’ zou zijn of om een waardeoordeel uit te dragen. Ook wordt er géén evolutionair perspectief verschaft voor de ‘ontwikkeling’ of ‘overdracht’ van divinatie. Veeleer beoogt deze studie te laten zien hoe divinatie functioneerde in de drie bestudeerde samenlevingen. Het hoofddoel is het belichten en verklaren van een reeks van specifieke kenmerken die de Griekse divinatie onderscheiden van vergelijkbare fenomenen in andere antieke samenlevingen.

Een historiografie en definitie van divinatie, alsmede een methodologische onderbouwing worden gegeven in DEEL I (hoofdstukken 1-3). In DEEL II (hoofdstukken 4-6) wordt de vergelijkende methode als een heuristisch middel gebruikt om de overeenkomsten en verschillen in de door mij centraal gestelde drie elementen van divinatie (*homo divinans*, teken en tekst) systematisch in kaart te brengen. DEEL III (hoofdstukken 7-8) bespreekt, ook in vergelijkend perspectief, de voornaamste functie van divinatie: het verkrijgen van kennis over verleden, heden en toekomst om hiermee onzekerheid te reduceren.

DEFINITIE VAN DIVINATIE

Divinatie bestond uit de menselijke detectie, herkenning en interpretatie van tekens die gedacht werden van de bovennatuur afkomstig te zijn, zoals in DEEL I besproken wordt. Deze tekens konden betrekking hebben op het verleden, het heden of de toekomst. Er

zijn drie, al genoemde, cruciale elementen die nodig zijn voor het proces: de *homo divinans*, het teken en tekst. Aan het begin van het divinatoire proces signaleert een mens een gebeurtenis. Hij meent dat dit een divinatoire teken is omdat het van de bovennatuur afkomstig zou zijn. Hij ziet, bijvoorbeeld, een vogel vliegen en beschouwt dat als een teken van de bovennatuur; of hij denkt dat hij een divinatoire teken ontwaart in orale of schriftelijke communicatie (zoals een uitspraak van de Pythia); of wellicht denkt hij een visioen of bovennatuurlijke droom gehad te hebben. De tekens konden zowel opgeroepen worden als spontaan ontstaan – maar uiteindelijk was er altijd een mens nodig die een teken als divinatoire zag. Na het herkennen en erkennen van het teken, moest het geïnterpreteerd worden door de *homo divinans*: dit kon zowel de persoon zijn die het teken herkende en/of erkende, maar ook een ander individu die op basis van zijn expertise autoriteit claimde. De *homo divinans* interpreteerde het teken met behulp van tekst (in de breedste zin van het woord): dit kon bijvoorbeeld een geschreven Neo-Assyrisch compendium zijn maar ook een mondeling overgeleverde interpretatietraditie. Interpretatie gaf betekenis aan het tot dan toe betekenisloze teken – de boodschap werd geacht te bestaan uit informatie gezonden door de bovennatuur.

DRIE COMPONENTEN VAN DIVINATIE

DEEL II bespreekt *homo divinans*, teken en tekst. Hoewel ieder individu een *homo divinans* kon zijn, vertellen de bronnen het meeste over de experts. De vergelijking toont dat vooral de – merendeels op officiële basis werkzame – Mesopotamische maar ook Romeinse experts een hogere positie op de sociaal-economische ladder innamen dan hun – merendeels op onofficiële basis werkzame – Griekse collegae: Mesopotamische experts behoorden tot specifieke families, die hoogstwaarschijnlijk relatief welgesteld waren door hun hoge opleidingsniveau en de institutionele basis waarop zij hun arbeid verrichtten. Romeinse (officiële) experts waren door geboorte lid van de elite en stonden hoog op de sociale en economische ladder, hoewel dit niet direct kwam door hun status als expert. In Griekenland zien we een ander beeld. Diegenen die werkzaam waren in onofficiële, private, divinatie – en dat gold voor de meeste Griekse experts – waren niet hoogopgeleid en verrichtten hun werk op freelance basis zonder structureel inkomen. Omdat zij freelance werkten, moesten de onofficiële experts zich op andere manieren in de markt plaatsen dan de experts werkzaam in geïnstitutionaliseerde divinatie. Officiële Romeinse experts konden zich een bepaalde autoriteit aanmeten op basis van hun afstamming en de autoriteit van Mesopotamische experts was gebaseerd op hun opleiding. De onofficiële expert moest zoeken naar werkgelegenheid en zocht zijn autoriteit in zijn presentatie: in een competitief veld

moest hij zich manifesteren als de meest gezaghebbende en meest competente expert. Hoewel dit een individu faam en geld kon opleveren, bleven de meeste Griekse experts relatief obscuur. Dit laatste gold ook voor de onofficiële experts in Mesopotamië en Rome, want ook in die samenlevingen vond divinatie tevens buiten de instituties plaats. Toch treedt het fenomeen van de onofficiële expert die zichzelf voortdurend waar moet maken vooral uit de Griekse bronnen zeer sterk naar voren, in die mate dat het kan gelden als een wezenskenmerk van Griekse divinatie. Er bestaat geen twijfel dat de relatief lage graad van institutionalisering van Griekse divinatie bijdroeg aan een open en competitieve context voor divinatie-experts, waarin een individu op persoonlijke merites tot grote hoogte kon stijgen. Dit staat in contrast tot de officiële experts in Neo-Assyrisch Mesopotamië: zij hadden hun hoge sociaal-economische status te danken aan het relatief hoge niveau van institutionalisering van hun beroepsgroep. Tegelijkertijd stond die institutionalisering niet toe dat er ruimte was voor een persoonlijke invulling van het beroep, in tegenstelling tot in Griekenland. Het bestaan van gradaties van institutionalisering leidt tot een onderscheid tussen Griekse *specialisten* en Mesopotamische *professionals*. De Romeinse expert nam in dit opzicht een tussenpositie in.

De lage graad van institutionalisering van divinatie in Griekenland had ook gevolgen voor de positie van de expert in verhouding tot zijn cliënt. De expert werd op incidentele basis ingehuurd door zijn machtige cliënt – individuen en gemeenschappen *kozen* ervoor

divinatie te gebruiken wanneer zij een besluit moesten nemen. Dit gebeurde op basis van een symbiotische relatie die makkelijk ontbonden kon worden. Experts namen geen besluiten: divinatie en besluitvorming waren over het algemeen niet in één persoon geïntegreerd. De Mesopotamische expert werkte structureel voor de koning; hun relatie was zowel hiërarchisch als symbiotisch. De expert had de koning nodig voor zijn levensonderhoud (hij kon niet zomaar een andere werkgever vinden). Op zijn beurt kon de koning geen beslissingen nemen zonder de expert te consulteren. Koningen en experts waren wederzijds afhankelijk van elkaar. In Rome valt het op dat de officiële expert deel uitmaakte van de politieke en sociale elite, zodat experts en besluitvormers op meerdere manieren met elkaar verbonden waren. In het kort kan gesteld worden dat de mate en wijze van institutionalisering van divinatie de parameters van interactie tussen besluitvormer en expert definieerden.

Het tweede element van mijn vergelijking is het teken. De variatie aan tekens die gedacht werden van de bovennatuur te komen, was groot. Toch is er een cultuurspecifieke voorkeur te zien voor het object waarin het teken zich voordeed. In Griekenland en Rome waren dit natuurlijke objecten, terwijl we in Mesopotamië zien dat tekens ook voorkwamen in objecten die door mensen geconstrueerd waren. Dit verschil is sterk gerelateerd aan de wens divinatie 'objectief' te laten verlopen. Hoe kon een individu denken zeker te weten dat een teken van de bovennatuur kwam zonder dat het door de mens beïnvloed was? En hoe wist hij of het teken correct geïnter-

preteerd werd? In Griekenland deed de *homo divinans* dit op basis van zijn ervaring, terwijl hierbij in Mesopotamië geschreven teksten een grote rol speelden. In Rome zien we dat het gemeenschappelijk geheugen dienst deed om dit alles te bepalen. In de laatste twee gevallen is de basis voor autoriteit, in ieder geval de perceptie daarvan, semi-onafhankelijk van de mens en biedt zo een zekere mate van 'objectiviteit'. De Griekse *homo divinans* gaf betekenis aan de tekens zonder gebruik van een objectieve tekst maar door op zijn persoonlijke expertise te vertrouwen. Het feit dat Griekse tekens alleen in 'natuurlijke' objecten voorkwamen zorgde ervoor dat er zo toch enige 'objectiviteit' in het Griekse divinatieproces zat ingebouwd omdat dergelijke tekens geacht werden niet of in mindere mate voor menselijke beïnvloeding vatbaar te zijn. Het bovenstaande bevestigt nog eens het relatief grote belang van de Griekse *homo divinans* – zijn mening was relatief zeer belangrijk in het proces. De grote rol van de expert laat bovendien – in de Griekse perceptie – meer ruimte voor achterdocht over zijn intenties. In Rome en Mesopotamië waren de interpretaties van de expert niet beter of 'kloppender' dan in Griekenland – maar ze werden wel 'objectiever' geacht.

Teksten die gebruikt werden in het divinatieritueel, zijn het derde element dat vergeleken wordt. Daarbij wordt niet zozeer de inhoud van de teksten als wel het gebruik ervan centraal gesteld. Het gebruik van geschreven tekst in Rome en Mesopotamië wil niet zeggen dat die teksten dogmatisch of gecanoniseerd waren. In Rome werden nieuwe teksten of tekstgedeelten aan de bestaande toegevoegd en in

Mesopotamië werd nieuwe tekst gebruikt als aanvulling of uitleg van de oude tekst. Vooral in Mesopotamië werden de teksten wel sterk gesystematiseerd en dit is weer te verbinden met een hoge graad van institutionalisering en zelfs met het bestaan van een bureaucratistische divinatoire traditie. In die spaarzame gevallen waarin er een Griekse interpretatieve tekst overgeleverd is, is het waarschijnlijk dat nieuwe en oude teksten naast elkaar circuleerden. Niet alleen *homines divinantes* maar ook teksten concurreerden met elkaar in een divinatiemodel dat op keuze gebaseerd was.

FUNCTIES VAN DIVINATIE

De divinatiepraktijken in de drie bestudeerde gebieden laten zich ook duiden wat betreft functie. DEEL III van deze studie toont aan dat divinatie binnen bepaalde tijdsaders functioneerde en hielp een manier te vinden om om te gaan met de drie tijdsfasen van verleden, heden en toekomst. Dit gebeurde op verschillende manieren. Mesopotamische divinatie kan gekarakteriseerd worden als een manier om relatief ver in de toekomst te kunnen kijken, tot een jaar vooruit: divinatie werkte als een 'telescoop' in de tijd, kijkend naar (vooral) de toekomst vanuit het heden. Het feit dat het geacht werd mogelijk te zijn in de toekomst te kijken impliceert dat tijd werd gezien als iets dat overbrugbaar of doorlaatbaar was. Griekse en Romeinse divinatie staat hiermee in zoverre in contrast dat het

functioneerde als een 'vergrootglas' in de tijd: divinatie diende om het verleden, het heden en de zeer nabije toekomst onder de loep te nemen.

Deze bevindingen zijn in overeenstemming met de manier waarop divinatie als een gereedschap voor onzekerheidsbestrijding werkte. In Mesopotamië werkte divinatie voornamelijk voorspellend. Door het gebruik van divinatie verkregen Mesopotamische individuen kennis over de toekomst, waardoor onzekerheid verminderd kon worden: de bovennatuur had haar besluiten aan de mensen medegedeeld en die mensen wisten nu wat er te gebeuren kon staan. 'Kon staan', omdat de voorspelde gebeurtenissen nog veranderd konden worden met behulp van rituelen. De Mesopotamische divinatie was dus geworteld in de overtuiging dat de toekomst gekend kon worden maar dat die tegelijkertijd nog veranderd kon worden. In Griekenland en Rome was de voorspellende functie van divinatie veel minder prevalent: de Griekse of Romeinse bovennatuur gaf zeer vaak advies of informatie, maar voorspelde zelden. Zo was divinatie in Griekenland en Rome een gereedschap om *mogelijke* toekomst en mogelijkheden voor die toekomst te verkennen, waar Mesopotamische divinatie één waarschijnlijke toekomst onthulde.

Een analyse van het materiaal biedt steun aan de gedachte dat de Griekse toekomst gezien kunnen worden als verschillende wegen die in verschillende richtingen gaan. De mens staat op een kruispunt en probeert de best mogelijke weg te nemen – de verschillende wegen zijn in competitie met elkaar. In het geval van Mesopotamië

staat de mogelijkheid van voorspelling het individu toe de toekomst te zien als een doorgaande weg die stukje bij beetje zichtbaar werd, waarbij het individu de richting van die weg nog kon beïnvloeden. Zowel Griekse divinatie als Griekse ideeën over de toekomst zijn gebaseerd op het idee van keuze: een individu koos wanneer hij divinatie gebruikte, koos zijn freelance expert en koos de best mogelijke toekomst op basis van het advies verkregen door divinatie.

HET KARAKTER VAN GRIEKSE DIVINATIE

Op basis van bovenstaande observaties kan Griekse divinatie gekarakteriseerd worden als een competitief fenomeen dat flexibel van aard was: een geschikt instrument om met een flexibele toekomst om te gaan. Deze flexibiliteit is zichtbaar op een aantal niveaus: individuen kozen om de bovennatuur te consulteren of een divinatoir teken als zodanig te herkennen. Gedurende de interpretatie kon een individu verkiezen een expert in te schakelen of het teken zelf te interpreteren. Indien hij een expert inschakelde, kon hij kiezen welke dat zou zijn. De expert zou het teken interpreteren vanuit zijn eigen ervaring, voor zover we weten zonder gebruik van veel tekst of van een in het collectief geheugen verankerde traditie. De bovennatuur gaf niet-bindend advies, waarna men verder zijn keuze moest maken. De Griekse toekomst was flexibel, open en niet leeg. Deze flexibiliteit ontbrak in Mesopotamië omdat de keuzes

daar grotendeels waren gesystematiseerd.² Tot op zekere hoogte kan hetzelfde gezegd worden over divinatie in Republikeins Rome. De meest opvallende karaktertrek van Griekse divinatie is dat het individu een ruime sortering aan keuzes had, in alle fasen van het proces.

EXPLANANDUM

Mijn bevindingen kunnen verklaard worden vanuit verschillen tussen de maatschappelijke contexten waarin divinatiepraktijken plaatsvonden. Het concept institutionalisering speelt hierbij een centrale rol: door het institutionaliseren van divinatie konden de Romeinse *nobiles* en de Mesopotamische koning toegang tot de bovennatuur claimen en tegelijkertijd voor zichzelf houden. Anderen konden wel divineren, maar niet de beste experts en hulpmiddelen gebruiken.

In Griekenland bestond een dergelijke machtsconcentratie niet. In de Griekse samenleving waarin *isonomia*, in ieder geval theoretisch, een zeer belangrijke plaats innam in het denken, kan de relatief lage graad van institutionalisering en systematisering van divinatie verklaard worden door het idee dat divinatie voor iedereen toegankelijk was en diende te zijn. Deze cultuurspecifieke opvatting kreeg gestalte in een divinatiepraktijk met een lage graad van

² J.Z. Smith, *Imagining religion: from Babylon to Jonestown* (Chicago 1982) 56.

institutionalisering waarin individuen konden kiezen wat ze zouden doen met een teken en uiteindelijk zelf een toekomst konden kiezen aan de hand van een aantal opties. Zo was, en moest, divinatie een flexibele basis hebben en openstaan voor innovatie.

Hoewel alle drie de onderzochte samenlevingen divinatie gebruikten om informatie van de bovennatuur te verkrijgen, zijn er grote verschillen tussen hun praktijken te bespeuren. De onontkoombare conclusie is dat divinatie in samenlevingen die anders ingericht waren en, hiermee samenhangend, verschillende uitgangspunten hadden inzake heden, verleden en toekomst, in verschillende vormen gegoten kon worden.

ONDERZOEKSAGENDERING

Naar aanleiding van deze bevindingen lijkt een verdere analyse van de oorzaken en consequenties van institutionalisering of gebrek hieraan in de Griekse religie een belangrijke volgende stap. Een gerelateerd onderzoeksonderwerp is een nadere studie van antieke ideeën over de toekomst, verandering en innovatie in het dagelijks leven. Deze bevindingen zouden niet alleen van interesse zijn voor historici maar ook voor bijvoorbeeld sociaal wetenschappers.